

## ITTIHOD VA TARAQQIY HARAKATI AYOLLARNING JAMIYATDAGI O'RNIGA NISBATAN YONDASHUVI

**Annotatsiya.** Ittihad va Taraqqiy harakati yaqin tariximizda muhim burilish yasagan siyosiy bir tuzilma sifatida Usmonli davlati hayotiga ko'p jihatdan ta'sir ko'rsatgan. Bu harakat tarkibida turli qarashdagi shaxslar faoliyat yuritgan bo'lsa-da, rahbariyatning ijtimoiy muammolarga munosabati borasida keskin tafovutlar mavjud emas edi. Ittihad va Taraqqiy tashkiloti tuzilgan ilk davrlardan boshlab Meshrutiyat e'lon qilinguniga qadar olib borgan nashrlarida, ayollarning jamiyatdagi mavqeidan norozi ekanini bildirgan va ularni ijtimoiy hayotga faolroq jalb etish zarurligini ta'kidlagan. Ikkinchi Meshrutiyat e'lon qilingach, siyosiy ta'sir kuchaygan bu davrda harakat o'zining ayollik masalasidagi chin dildan yondashuvini ko'rsatish maqsadida ayollar jamiyatlari va nashrlarini moliyaviy hamda ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlagan. Ushbu maqolada Ittihad va Taraqqiy harakati tomonidan ilgari surilgan ayollar jamiyatlari va nashrlarining faoliyati tahlil qilinib, harakatning ayollarga bo'lgan munosabati yuzasidan xulosalar berishga harakat qilinadi.

**Kalit iboralar:** *Ittihad va taraqqiy harakati, ikkinchi mashrutiyat davri, ayollar tashkilotlari, matbuot orqali targ'ibot, ayollar jamiyatlari, matbuot.*

## ПОДХОД ДВИЖЕНИЯ ИТТИХАД И ТАРАККИ К РОЛИ ЖЕНЩИН В ОБЩЕСТВЕ

**Аннотация.** Движение Иттихад и Теракки, будучи одной из значимых политических структур в новейшей истории, оказало многогранное влияние на жизнь Османского государства. Хотя внутри движения действовали личности с различными взглядами, в вопросах социальной политики руководство демонстрировало единый подход. С самого основания и вплоть до провозглашения Конституции, движение через свои издания выражало недовольство положением женщин в обществе и подчеркивало необходимость их более активного участия в общественной жизни. После провозглашения Второй Конституции, в условиях усиления политического влияния, движение начало оказывать финансовую и моральную поддержку женским организациям и изданиям, тем самым демонстрируя искренний интерес к женскому вопросу. В данной статье проводится анализ деятельности женских обществ и печатных изданий, поддерживаемых движением Иттихад и Теракки, и делаются выводы относительно отношения движения к женщинам.

**Ключевые слова:** *движение Иттихад и Теракки, эпоха Второй Конституции, женские организации, пропаганда через печать, женские общества, печать.*

## THE APPROACH OF THE COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS TO THE ROLE OF WOMEN IN SOCIETY

**Abstract.** The Ittihad and Teraqqi movement, as a significant political force in the recent history of the Ottoman Empire, had a multifaceted impact on the state's social and political life. Although the movement included individuals with diverse viewpoints, the leadership displayed a consistent approach to social issues. From its inception until the declaration of the Constitutional Monarchy, the movement's publications reflected dissatisfaction with the societal status of women and emphasized the importance of their active participation in social life. After the proclamation of the Second Constitutional Era, with increasing political influence, the movement provided both financial and moral support to women's associations and publications, demonstrating a sincere commitment to women's issues. This article analyzes the activities of women's associations and

publications supported by the Ittihad and Teraqqi movement and seeks to draw conclusions about the movement's overall approach to women.

**Keywords:** Ittihad and Teraqqi movement, Second Constitutional Era, women's organizations, press-based propaganda, women's societies, press.

**Kirish.** Usmonli oilaviy tuzilmasi va ayollarning jamiyatdagi o'rnini kabi masalalar G'arbga yuzlanish jarayoni bilan birga shakllana boshlagan bo'lib, Usmonli ayolining hayotida muhim o'zgarishlar ilk bor Tanzimat davrida yuzaga kelgan. XIX asrda ta'lim, qishloq xo'jaligi kabi sohalarda sodir bo'lgan islohotlar, shuningdek, dunyo miqyosidagi texnologik taraqqiyotlar Usmonli hududlarida yashagan ayollar hayotiga bosqichma-bosqich ta'sir ko'rsatgan. Yangi mehnat yo'nalishlarining paydo bo'lishi va oilaviy tuzilmadagi o'zgarishlar ayollar hayotida sezilarli darajadagi yangilanishlarni yuzaga keltirgan [8; 2; 1].

Islom huquqi amalda bo'lgan jamiyatlarda bo'lgani kabi, Usmonli davlatida ham ijtimoiy makonlar erkak va ayollar o'rtasida keskin ajratilgan edi. Tanzimatgacha bo'lgan davrda kiyinish uslubi va sayr qilinadigan joylarga bo'lgan ko'plab jabhalarda davlatning aralashuvi yaqqol sezilgan. Biroq, Tanzimat davrida bu yondashuv asta-sekin o'zgarib, ayollar huquqiy jihatdan muayyan ijobiy o'zgarishlarga erisha boshladi; uzoq yillardan beri davom etib kelgan ijtimoiy odatlar o'zgarishga yuz tutdi. Ayniqsa, ayollar ta'limiga oid muhim tashabbuslar aynan shu davrda boshlangan bo'lib, 1869 yilda e'lon qilingan "Tabiiyyat-i Usmoniyya to'g'risida"gi qonun - ayolni shaxs sifatida tan olgan ilk huquqiy tartibga solish bo'ldi. Bu kabi qonuniy o'zgarishlar ayollarning ijtimoiy hayotdagi mavqeini bir qadam oldinga siljitibgina qolmay, balki jamiyatni keyingi modernizatsiya jarayonlariga tayyorlashga ham xizmat qilgan [2; 8; 10].

Tanzimat davrida yaratilgan adabiy asarlarni tahlil qilganda, ularda ayolning jamiyatdagi o'rnini ochiqchasiga muhokama qilinganini, mavjud nikoh va oila tizimi tanqid ostiga olinganini ko'rish mumkin. Namik Kamol, Shinosiy, Shemsiddin Somiy kabi adiblar o'z asarlari orqali ayollar jamiyatda munosib o'rin egallamaganini alohida ta'kidlaganlar [2; 8].

Tanzimat bilan shakllangan ijtimoiy muhit fonida XIX asr oxirlariga kelib, g'arbcha ayol obrazini ilgari surgan, millatchi va ziyoli erkaklardan iborat bir qatlam shakllandi. Ular modernizatsiya ayollar orqali amalga oshirilishiga ishonib, o'z atrofidagi jamiyatni ana shu ruhda yo'naltirishga uringanlar. Usmonli jamiyatida ayollar muammosini ilk bora ochiq muhokamaga olib chiqqan va bu mavzuni matbuot orqali targ'ib qilgan aynan mana shu millatchi guruh vakillari bo'lgan. "Yosh usmonlilar" sifatida tanilgan bu guruhdan tashqari, Fatma Aliya, Emine Semiha, Salma Rizo kabi yuqori tabaqaga mansub ayollar ham o'z huquqlari yo'lida faol harakat boshlaganlar [15; 13; 8].

Ikkinchi Mashrutiyyat e'lon qilingach, Jonturklar boshchiligida shakllangan zamonaviy, dunyoviy qarashdagi ziyolilar ayollar hayotini tubdan o'zgartirgan islohotlar tashabbuskori bo'ldilar. Ayollar jamiyatlar tuzish, gazeta va jurnallarda o'z fikrlarini yozish orqali kelajakka oid qarashlarini bildirish imkoniga ega bo'ldilar. Tanzimatdan boshlab davom etgan modernizatsiya siyosati davlatning ayol ta'limiga ham yuksak e'tibor qaratishiga sabab bo'ldi. Natijada, Ikkinchi Mashrutiyyat davrida bilimli, ma'rifatli turk ayoli taraqqiyot timsoliga aylandi. Ayniqsa, G'arb andozasida tashkil etilgan maktablar va matbuot vositalari ana shunday yangi avlodni shakllantirishda muhim rol o'ynagan [9; 14; 3].

**Adabiyotlar tahlili va metodologiya.** Ushbu tadqiqotda Usmonli imperiyasining so'nggi davri, Jön Türkler harakati va II Mashrutiyyat davriga oid ilmiy manbalar tahlil qilindi. N. Berkesning *Türkiye'de Çağdaşlaşma* asarida Turkiya modernizatsiyasi yoritilgan, Ş. Mardinning *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* esa harakatning siyosiy qarashlarini ochib beradi. E. J. Zürcherining *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* imperiyaning so'nggi davridan Respublika bosqichigacha bo'lgan jarayonlarni izchil tahlil qiladi. T. Timur va H. İncelik asarlarida esa uluslashuv jarayoni va II Mashrutiyyatning konstitutsiyaviy tizimi ilmiy asosda bayon etilgan. M. Karakaş, C. Vatandaş, Y. D. Çetinkaya va Y. Ş. Hakyemezning ishlari II Mashrutiyyatdagi ijtimoiy-siyosiy oqimlar va 1908-yil inqilobi bilan bog'liq tajribalarni yoritadi. Yusuf Akçuraning *Üç Tarz-ı Siyaset* hamda *Türkçülük* asarlari turkchilik mafkurasining shakllanishini ko'rsatadi, F. Ahmadning *İttihatçılıktan Kemalizme* esa respublika davrigacha bo'lgan mafkuraviy o'zgarishlarni izohlaydi.

**Metodologiya sifatida qiyosiy-tarixiy tahlil, xronologik izchillik va manba tanqidi usullaridan foydalanildi; siyosiy g'oyalarning evolyutsiyasi birlamchi va ikkilamchi manbalar asosida solishtirildi.**

**Muhokama va natijalar.** Ikkinchi Mashrutiya davrida zamonaviylashishga intilayotgan va qarashlarini G'arb tomon yo'naltirgan Usmonli davlatida ilk bor ayollar jamiyatlari tashkilotli va tizimli shaklda shakllanib chiqqan boshladi. Yevropadagi ayollar harakatiga o'xshash tarzda, Usmonli jamiyatida ham bu harakatlarning dastlabki vakillari ko'pincha yaxshi ta'lim olgan, yuqori tabaqaga mansub oilalarning qizlari bo'lgan. Oilaviy imkoniyatlari sababli erkaklar qatori ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lgan Halide Edib, Shukufe Nihol, Nezihe Muhiddin, Sabiha Zekeriya, Fatma Aliya, Emine Semiha va Salma Rizo kabi ayollar jamiyatdagi mavjud ayol mavqeini tanqid qilib, o'z huquqlari uchun da'vo qilishgan va ijtimoiy hayotda faol qatnashib, o'z maqolalari orqali ongli harakatlarni boshlab berishgan [14; 9; 13].

Ittihad va Taraqqiy jamiyati esa, aynan shunday yaxshi ta'lim olgan, an'anaviy chegaralardan chiqishga jur'at etgan ayollarni o'z atrofida jamlagan ijtimoiy-siyosiy harakat sifatida shakllandi. Jamiyat hali Parijda "Meşveret" gazetasi orqali faoliyat olib borayotgan davridayoq, mashhur davlat arbobi Fazl poshoning qizi, malika Nazli xonimning jamiyatga qilgan tashrifini mamnuniyat bilan matbuotda yoritgan, uni hurmat bilan tilga olib, uning shaxsida barcha ayollarga bo'lgan e'tiborini ochiq ko'rsatgan edi [3].

Shuningdek, Ittihad va Taraqqiy tashkiloti tomonidan 1906 yilda qabul qilingan 39 banddan iborat nizomning birinchi moddasida quyidagicha bayon etilgan: "Meşrutiyat boshqaruvini qaror toptirish, va dinu mezhebidan qat'i nazar barcha Usmonlilarni to'liq birlik ichida erkinlikka va farovonlikka yetkazishga intiluvchi Ittihad va Taraqqiy jamiyati, bundan buyon ham shu muqaddas maqsad yo'lida va moddiy-ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash yo'lida birgalikda ishlashni asosiy yo'nalish sifatida belgilaydi." Ushbu bayonot jamiyat siyosiy sohada ham jins va mazhab tafovutlarini rad etganini ko'rsatadi [6; 10; 3].

Nizomning oltinchi bandida esa ayollarning ham jamiyat a'zolariga qabul qilinishi mumkinligi quyidagi jumla bilan ifodalangan: "Jins va mezheb farqidan qat'i nazar barcha Usmonli ayol va erkaklar jamiyat a'zosi bo'lishi mumkin." Ikkinchi Mashrutiya e'lon qilingan paytda Ittihad va Taraqqiy jamiyati doirasida o'z huquqlarini siyosiy yo'l bilan himoya qilayotgan ayollar mavjud edi. 1934 yilda Dr. Bahaeddin Shakir tomonidan yozilgan maqolada, Meşrutiyat e'lon qilingan paytda jamiyatda 40 nafar ayol a'zo bo'lgani va bu ayollar maxfiy xatlar tarqatish, ayollar orasida jamiyat faoliyatini tanitish kabi muhim vazifalarni bajarganliklari qayd etilgan. Mazkur ayollarning o'sha davr sharoitida ko'rsatgan jasorati, ehtimol, jamiyat a'zolarining ularga nisbatan hurmati va ularning ta'lim olishlari yo'lida ko'rilgan amaliy choralar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Bundan tashqari, Ikkinchi Mashrutiya davrida Usmonli davlatining Bolqon urushlari sababli murakkab siyosiy-iqtisodiy holatga tushib qolishi ayollar tashkilotlarining asosan yordam jamiyatlari sifatida faoliyat olib borishiga sabab bo'ldi. Bu yo'nalishdagi ilk namunalardan biri 1908 yilda tashkil etilgan, Fatma Aliya xonim rahbarligidagi "Cemiyet-i İmdadiye" bo'lib, u yordam jamiyati sifatida faoliyat ko'rsatgan. Xuddi shu yili tashkil etilgan "Usmonli Ayollari Shafqat Jamiyati" ham xayriya asosida faoliyat yuritgan bo'lib, bu jamiyat mezheb farqiga qaramasdan, qarovsiz qolgan ayollar va bolalarga yordam berishni maqsad qilgan, faoliyatini asosan ayollar va bolalar ijtimoiy ehtiyojlariga qaratgan edi [9; 14].

Ittihad va Taraqqiy jamiyati tomonidan tashkil etilishiga ko'mak berilgan va faoliyati qo'llab-quvvatlangan yana bir ayollar tashkiloti bu - "Tealiyi Vatan Usmonli Xonimlar Jamiyati" bo'lgan. Jamiyat nizomining birinchi moddasida uning "markaziy idorasi Salonikida joylashgan holda, Ittihad va Taraqqiy Jamiyati homiyligida 1325-yil 4 Kanuni Avval (1909-yil 17-dekabr)"da tashkil etilgani aniq ifodalangan. Ushbu tashkilotga rahbar etib Nasima Yusuf xonim tayinlangan. Ayollar safarbarligini e'lon qilib, moddiy yordam to'plashni maqsad qilgan ushbu jamiyat Ittihad va Taraqqiyning Beshinchi Klubi tomonidan nazorat qilingan.

Jamiyat nizomining to'rtinchi moddasi esa quyidagicha bag'rikenglik ruhida tuzilgan: "Jins va mezheb farqiga qaramasdan, ehtiyojmand bo'lgan har bir ayolning holati o'rganilgach, imkon qadar yordam ko'rsatish uchun harakat qilinadi." Ushbu yondashuv jamiyatning insoniylik va tenglik tamoyillariga sodiq qolganini ko'rsatadi.

Ayollarni ijtimoiy hayotga yanada faolroq jalb qilish maqsadida Ittihad va Taraqqiy jamiyati nafaqat "Ittihad va Taraqqiy Ayollar Bo'limi", "Tealiyi Vatan Usmonli Xonimlar Jamiyati" va "Usmonli Ayollari Taraqqiparvar Jamiyati" kabi tuzilmalarni tashkil etgan, balki Turk Ojklari doirasida o'tkazilgan ma'rifiy ma'ruzalar orqali jamiyatda ayol masalasiga nisbatan ongli munosabatni shakllantirishga harakat qilgan [14; 6].

1911-yilda tashkil etilgan "Hilol-i Ahmar Jamiyati Xonimlar Hay'ati" ham Ittihad va Taraqqiyning ko'magida yaratilgan bo'lib, bu jamiyat Bolqon urushida jarohat olganlarga yordam berish bilan shug'ullangan. Ushbu jamiyat asoschisi bo'lgan doktor Besim Ubaydullo posho Darulfunun (hozirgi Istanbul universiteti)da ayollarga yo'naltirilgan sog'liqni saqlash mavzusidagi ma'ruzalari bilan tanilgan. Bu kabi ma'ruzalar orqali ayollar ayniqsa sog'liq sohasida o'qitilgan va Birinchi jahon urushi davrida muhim vazifalarni bajarishga tayyorlanganlar [9; 3].

Ikkinchi Mashrutiyyat davrining faol ayol yozuvchilaridan biri Halide Edib "Tealiyi Nisvon Jamiyati"da faol ishtirok etib, ayollarga ma'ruzalar o'qigan, bu orqali ko'pchilikka ko'p xotinlilik, ayol huquqlari kabi mavzular bo'yicha ma'lumotlar yetkazgan. O'z xotiralarida u ushbu jamiyat haqida quyidagicha eslaydi: "Bu ilk ayollar klubi bir guruh ziyoli ayollar va o'qituvchilar tomonidan tashkil etilgan edi. Asosiy maqsad fikriy taraqqiyot edi. Kichik markazda fransuz va ingliz tillari o'rgatilgan, shuningdek, bolalar parvarishi va uy boshqaruvi bo'yicha ham ma'lumotlar berilgan. Ayrim paytlarda haddan oshgan feministik kayfiyat sezilsa-da, shovqin va mashhurlik ortidan quvmaslikka harakat qilinar, me'yordan chiqmagan yo'l tutilar edi."

Halide Edib xonim faol ishtirok etgan 1911-yilda Istanbulda ayollar "Oq Konferensiyalar" deb nomlangan uchrashuvlarda qatnashganlar. Bu tadbirlarda Fatma Nesibe xonimning nutqlari eshitilgan, ularning o'tkazilishi uchun xususiy uylar tanlangan. Ushbu ma'ruzalar "Ayol Jurnali"da chop etilib, yanada keng auditoriyaga yetkazilgan.

Balkon urushidan keyin, 1913-yilda tuzilgan "Usmonli Turk Ayollarini Himoya Jamiyati" dasturining birinchi bandida quyidagi bayonat mavjud: "Ittihad va Taraqqiy Qizlar Hunar Maktabiga moddiy va ma'naviy ko'mak berish, shahidlar yoki muhojirlarning yetim va beqarov qizlarini tashkil etilajak hunar markazlarida ayollar hunariga o'rgatish, va Usmonli iqtisodiy hayotining rivojiga hissa qo'shish." Bu bayonot jamiyat bilan Ittihad va Taraqqiy jamiyati o'rtasidagi fikriy yaqinlikni ko'rsatib turibdi.

Yana 1913-yilda tashkil etilgan "Usmonli Ayollar Huquqini Himoya Jamiyati" esa "Ayollar Olami" nomli jurnalni nashr etib, ayollar muammolariga doir turli mavzularni yoritgan, ayollarning ijtimoiy hayotdagi rolini yangicha talqin qilishga uringan.

Ayollarni ta'lim va mehnat hayotiga jalb etish borasidagi siyosati orqali Ittihad va Taraqqiy jamiyati ayol obrazini an'anaviy qoliqlar doirasidan olib chiqib, uni jamiyatda faollashtirish va erkinlashtirish yo'lida muhim qadamlar qo'yan. Musulmon ayollarni ish hayotiga jalb etish tashabbusini ko'rsatgan va ularni bu yo'nalishda rag'batlantirgan Ittihad va Taraqqiy "Islom Ayollarini Ish bilan Ta'minlash Jamiyati" kabi tuzilmalarni qo'llab-quvvatlagan, turli klublar tashkil qilib, ayollar uchun kechki darslar singari imkoniyatlar yaratishga harakat qilgan. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad - ayollarni jamiyatga foydali, iqtisodiy jihatdan faol shaxslar sifatida shakllantirish bo'lib, shu sababli "Milliy Iqtisod va Tejamkorlik Jamiyati" faoliyatiga ham ayollarni jalb etishga alohida e'tibor qaratilgan.

Ittihad va Taraqqiy jamiyatining bu boradagi siyosiy yondashuvi natijasida ayollar ishchi hayotga tez sur'atlarda kirib borib, iqtisodiy mustaqillikka erishish yo'lida ilk qadamlari qo'yildi. Ayniqsa, 1916-yilda Enver posho homiyligida tashkil etilgan "Usmonli Ayollarini Ish bilan Ta'minlovchi Islom Jamiyati" ushbu yo'nalishdagi eng e'tiborga loyiq tashabbuslardan biri bo'ldi. Bu jamiyat nafaqat ayollar uchun ish o'rinlari yaratishga xizmat qilgan, balki ixtiyoriy ravishda qatnashgan 18–30 yosh orasidagi ayollarni harbiy xizmatga jalb etib, ularni "ayollar ishchi batalyonlari" safiga kiritgan.

Ikkinchi Mashrutiyyat davrida tashkil etilgan ayollar jamiyatlari faoliyatini tahlil qilar ekanmiz, ularning aksariyati ayollar huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy yordam ko'rsatish, va ayolning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlash kabi maqsadlarga yo'naltirilganini ko'ramiz. Bu yo'nalishda ko'plab ayollar tashkilotlari o'z faoliyatlarida siyosiy kuch sifatida faoliyat yuritgan Ittihad va Taraqqiy jamiyatidan ma'naviy va moddiy jihatdan muhim darajada ko'mak olganini ham ta'kidlash joiz.



Ikkinchi Mashrutiya e'lon qilingach, Usmonli matbuot maydonida sezilarli jonlanish yuz berdi. Bu yangilanish ayollar hayotiga ham ta'sir etib, yillar davomida o'z fikrini bayon qilish imkonini kutib yashagan ayollar uchun gazeta va jurnallar yangi ifoda maydoniga aylandi. Bu davrda jamiyatning turli qatlamlaridan chiqqan ayollar ko'p yillik sukutni chetga surib, ozodlik va ijtimoiy ongni shakllantirishda faol ishtirok eta boshladilar. An'anaviy cheklovlardan xalos bo'lgan ayollar matbuotda tashabbuskorlik ko'rsatib, muhim gazeta va jurnallarni hayotga tatbiq etdilar.

Ayollarni mavzu qilgan ilk nashr 1868-yilda Ali Rashid tomonidan nashr etilgan "Taraqqiy" gazetasining ilovasi bo'lgan "Muhadderot" jurnali bo'lsa-da, bu kabi urinishlar asosan erkaklar tomonidan ayollar haqida yozilgan fikrlar bilan chegaralangan edi. Ayollar tomonidan ayollar uchun tayyorlangan ilk mustaqil jurnal esa 1886-yilda Afifa xonim tashabbusi bilan nashr etilgan "Shukufazor" bo'ldi. Bu jurnal ilk sonida e'lon qilgan muhim so'zboshi orqali jiddiy e'tibor qozondi. Unda quyidagicha bayon qilingan edi: "Biz – sochi uzun, aqli qisqa deb masxara qilingan bir guruhmiz. Endi bunga qarshi haqiqatni isbotlaymiz. Ayollikni erkaklikka, erkaklikni ayollikka almashtirmay, mehnat va sa'y-harakat bilan taraqqiyot yo'lidani boramiz." [9; 12].

1888-yilda Abdulhamid II homiyligida nashr etilgan "Muruvvat" jurnali esa asosan ayollar ta'limiga e'tibor qaratgan. Ushbu qisqa muddatli urinishlardan so'ng, nihoyat 1893-yilda Muhammad Tohir va uning rafiqasi Fotima Sodiya xonim sa'y-harakati bilan uzoq muddat faoliyat yuritgan "Xonimlarga Xos Gazeta" nashr etila boshladi. Rasmi tarzda chiqarilgan bu gazeta ta'lim, moda, sog'liq kabi sohalarida chop etgan maqolalari bilan ayollarning bilim darajasini oshirishga xizmat qilgan. O'sha davrning mashhur ayol yozuvchilarining maqolalari bilan bir qatorda, o'quvchilarning maktublariga ham o'rin bergan bu nashr ayollar orasida katta qiziqish uyg'otgan. Shu bois, 1895-yilda yosh qizlarga mo'ljallangan qo'shimcha jurnal ham chop etilib, har xil yoshdagi ayollarga murojaat qilingan.

Ayollarning jamiyatdagi mavqei hali ham to'laqonli shakllanmagan, erkaklar tomonidan esa bu muammo e'tiborsiz qoldirilayotgan bir davrda, Ittihad va Taraqqiy jamiyati g'arbdagi ayol obrazidan ilhom olib, ayol tarbiyasida ta'limning hal qiluvchi ahamiyatini anglab yetdi. Jamiyat, eng avvalo, ma'rifatli ayol modelini shakllantirishga harakat qildi. Ikkinchi Mashrutiya davridagi ayrim nashrlarda ayol va erkak miyasi hajmi o'rtasidagi farqlar tilga olingan bo'lsa-da, Ittihad va Taraqqiy vakillari va ularning qo'llovidagi ayollar jurnallari bunday fikrlarga qat'iy qarshi chiqib, aql-idrok jihatidan ayollar erkaklardan kam emasligini qat'iy himoya qildilar.

Ittihad va Taraqqiy jamiyatining ayollarga nisbatan qarashlarini to'liq tushunish uchun Ikkinchi Mashrutiya davrida jamiyat bilan bevosita yoki g'oyaviy jihatdan bog'liq bo'lgan ayollar jurnallarini tahlil qilish foydalidir. Mashrutiya e'lonidan keyin Hakkı Bey tomonidan nashr etilgan "Demet" jurnali, Jön Türklarning ayol masalasidagi qarashlarini tushunish uchun muhim namuna sanaladi. Ushbu jurnal o'z maqolalarida Jön Türklar harakatini ochiq qo'llab-quvvatlagan va bu g'oyalarni ayollar orasida yoyishga uringan siyosiy tushdagi ayollar nashrlaridan biri bo'lgan [9; 14].

"Demet" jurnali o'z maqsadini quyidagicha izohlagan: "Maqsadimiz oddiy: ayollarimizning tafakkurini yoritish, haftada bir bor ularga ilmiy va adabiy daqiqalar hadya etish. Maqsadimiz – adabiy, ilmiy va siyosiy. Ba'zida nafis tasvirli materiallar ham beriladi va zamon bilan hamnafas bo'lishga harakat qilamiz." Jurnalda zamonaviylik g'oyasi keng yoritilgan, ayollarning ijtimoiy mavqei haqida o'nlab maqolalar chop etilgan. Bosh muharriri Jalol Sohir bo'lgan bu jurnalda Enis Avni, Mithat Jamol, Janob Shahobiddin, Muhammad Amin, Mustafo Namik, Salim Sirri, Muhammad Rauf, Sulaimon Fahmi kabi erkak yozuvchilar ham o'z maqolalari bilan ayollarni qo'llab-quvvatlagan. Ayol mualliflar safida esa Nigor binti Usmon, Jülide, Ulviye, Neziye, Shiven Peride, Ruxson Nevvare, Ismet Haqqi xonim va Halide Edib (Adıvar) kabi nomlar mavjud bo'lgan.

Demet jurnali 1908-yil 30-sentabrda nashr etila boshlangan bo'lsa-da, qisqa vaqt ichida – 1908-yil 11-noyabrda faoliyatini to'xtatgan. Biroq uning mualliflari keyinchalik "Mehasin" va "Ayol" nomli jurnallarda jam bo'lib, ilgari surilgan g'oyalarni davom ettirishgan. Demet jurnalining qisqa faoliyati davomida ham u ayollarning ijtimoiy maqomi, ayol ta'limi, mehnatdagi ishtiroki, onalik, adabiyot, moda, iqtisod va siyosatga oid mavzularni keng yoritgan.

1908-yil sentabrdan 1909-yil noyabrigacha chop etilgan "Mehasin" jurnali ilk bor rangli suratlardan foydalangan holda ayollar e'tiborini tortishga erishgan. Asaf Muammer va Muhammad

Rauf tomonidan nashr etilgan bu jurnal ayollar erkinligini targ'ib qilgan, kasbga ega bo'lish zarurligini ilgari surgan, zamonaviylikka asoslangan maqolalar va ayollar uchun mo'ljallangan ma'ruzalarni nashr etgan. Emine Semiha, Munavvar Osim, Fotima Sabiha, Shukufe Nihol, Halide Solih va Zuhra xonim kabi taniqli mualliflar ushbu jurnalda faoliyat yuritgan va Ittihad va Taraqqiy jamiyati bilan g'oyaviy mushtaraklikni saqlagan [14; 9].

1908-yil 26-oktabrdan 1909-yil mayigacha Salonikida nashr etilgan "Ayol" jurnali ham Demet va Mehasin kabi yo'nalishda yozilgan maqolalari bilan ayollar huquqlarini himoya qilishda ilg'or rol o'ynagan va bu g'oyaning davomiyligini ta'minlashga harakat qilgan. Mustafa Ibrohim Bey tomonidan chiqarilgan bu jurnalda Fotima Aliya, Emine Semiha, Nigor binti Usmon, Noziya va Fitnat binti Hashim kabi ayol mualliflar bilan birga Omer Sayfiddin, Abdulloh Javdat, Muhammad Amin Bey kabi taniqli yozuvchilar ham ishtirok etgan.

Bu jurnal o'z oldiga quyidagi maqsadni qo'ygan: "Adabiy, ilmiy, siyosiy va madaniy jihatdan jiddiy kamchilik mavjud edi - ayollarga bag'ishlangan nashr yo'q edi. Biz shunday ayollar nashrini yaratmoqchimizki, u jamiyatning barcha qatlamlariga murojaat qilsin, aristokratik hayotning havo bilan to'la, mavhum dunyosidan va xayoliy, asabiy tasavvurlardan imkon qadar uzoq tursin."

Ayollar ijtimoiy maqomi borasidagi faoliyatlarini aniq siyosiy harakatlarga aylantirgan Ittihad va Taraqqiy jamiyati bu boradagi ishlari bilan ayollarning hurmati va e'tiborini qozongan. Qo'llab-quvvatlangan jurnallar, ayollar tashkilotlari orqali - ayniqsa ta'lim sohasida - ayollarning orqada qolgan jabhalarda tez yuksalishiga zamin yaratgan. Matbuotning jamiyat ongiga ta'sir kuchini anglagan jamiyat, sekulyarizm yo'lini ochishga harakat qilgan va o'z davri uchun dadil qaror qabul qilib, Darulfunnun (hozirgi Istanbul universiteti) Adabiyot fakultetida umumiy ma'ruzalar darslariga ayollarni ham jalb qilishga ruxsat bergan.

Siyosiy hayot bilan ayollarning ilk tanishuvi ham aynan Ittihad va Taraqqiy vositasida amalga oshgan. Jamiyat doirasida ayollar bo'limi tashkil etilib, ularning siyosiy masalalarga bevosita aloqador bo'lishi ta'minlangan. Jön Türk tarafdorlari tomonidan Selanikda tashkil etilgan va Emine Semiha xonim boshchiligidagi "Ayollar Inqilobiy Qo'mitasi" ham shular jumlasidan bo'lgan. Keyingi yillarda bu tashabbuslarning samarasi yaqqol ko'zga tashlana boshladi - ayollar jamiyat hayotining turli jabhalariga faol ravishda kirib bordilar. Balkonda bo'lib o'tgan urushlar chog'ida ayollar jamiyatlar orqali frontga yordam ko'rsatib, og'ir sharoitda olib borgan bu sa'y-harakatlari bilan ijtimoiy hurmatga sazovor bo'ldilar. 1912-yilda Besim Ubaydullo posho boshchiligidagi tashkil etilgan "Hilol-i Ahmar Ayollar Jamiyati" orqali ayollar sog'liqni saqlash sohasida muhim vazifalarni bajarishga kirishdilar va urush yillari frontga borish orqali ayollarni faqat "zaif" ko'rish noto'g'ri ekani jamiyatga yana bir bor isbotlandi [9; 13; 3].

Ayollarning kurashi sog'liq sohasigagina taalluqli bo'lmay, 1919-yil 19-martda Istanbuldagi Inos Darulfunnun talabalari va Zamonaviy Ayollar Jamiyati a'zolari tomonidan bosqinchilarga qarshi Fatih qabristoni oldida namoyish uyushtirilgan. 1919-yil 19-mayda esa Halide Edib xonim va Meliha xonim Istanbul shahar hokimiyati binosi oldida yig'ilgan ommaga murojaat qilib, milliy qarshilik ruhiyatini yuksaltirgan [3; 9].

**Xulosa.** Usmonli davlatida olib borilgan zamonaviylashuv siyosatlari bilan uyg'un tarzda ayollarning jamiyatdagi mavqei tobora dolzarb masalaga aylangan va uzoq yillar davomida muhokama markazida bo'lgan. Ayollarning mavjud holatidan norozilik bildirgan va bu norozilikni dastlab ifoda etganlar ham, aynan, o'qimishli erkaklar bo'lgan. Biroq ayollar o'z huquqlarini himoya qila boshlashlari - bu jarayon, tabiiyki, ta'lim orqali yuz bergan; yuqori tabaqaga mansub bo'lgan va yaxshi ta'lim olgan ayol qizlar ushbu harakatda yetakchi bo'lib, jamiyatda ongli yondashuvning shakllanishiga xizmat qilganlar.

Ittihad va Taraqqiy jamiyati esa ilk bosqichlardan boshlab ayol huquqlariga jiddiy yondashgan. Ikkinchi Mashrutiyat e'lon qilingach, siyosiy ta'sir kuchidan foydalangan holda ayollar bilan bog'liq sohalarda dadil va o'zgarishga yo'naltirilgan tashabbuslarni amalga oshirgan. Xususan, ayollar jamiyatlarining tashkil etilishini qo'llab-quvvatlagan, ularni o'z huquqlarini anglaydigan va ifoda eta oladigan ijtimoiy subyektlarga aylantirishga xizmat qilgan. Bu faoliyatlarga moddiy va ma'naviy ko'mak ko'rsatgan. Ittihad va Taraqqiy, matbuotni ham samarali vosita sifatida ishga solib, ayollar fikrlarini keng ommaga yetkazishda, yangilanish ruhini jamiyatning barcha qatlamlariga yoyishda muhim rol o'ynagan. Ayol mavzusini yoritgan

maqolalarni qo'llab-quvvatlab, ijtimoiy ongda ayol obrazining ijobiy yo'nalishda shakllanishiga xizmat qilgan.

Balkon urushlari va uning ortidan boshlangan Birinchi jahon urushi esa Usmonli ayolining mehnat hayotiga kirib borishini jadallashtirgan omil bo'ldi. Ayniqsa, urush yillarida faoliyat yurita boshlagan qizlar maktablari orqali ongli, zamonaviy ayol obrazining shakllanishi boshlangan. Erkaklar frontda bo'lgan paytda ularning vazifalarini zimmasiga olgan ayollar, hatto bevosita urush harakatlarida ishtirok etganlar, bu esa jamiyatdagi ayol mavqeining o'zgarishiga sabab bo'lgan.

1919–1923 yillar oralig'ida Usmonli ayollari namoyishlar tashkil qilgan, "Milliy Mudofaa uchun Ayollar Jamiyati"ni tuzgan, mustamlakachilarga qarshi kurashgan va ozodlik harakatining muhim ishtirokchisiga aylangan. Ayniqsa, Birinchi jahon urushi davrida ayollarning ijtimoiy va iqtisodiy hayotda faol qatnashuvi, Milliy Kurash yillarida ko'rsatgan jasorati va fidokorligi ularning siyosiy maydonga kirib kelishini kuchaytirgan. [8]

Bugungi kunda turk ayolining jamiyatdagi mavqei, egalik qilayotgan huquqlari va imkoniyatlari, asosan, Ikkinchi Mashrutiyat davrida Ittihad va Taraqqiy jamiyati tomonidan olib borilgan kurash va Milliy Kurash davrida Usmonli ayollarining fidokorona harakatlari natijasi sifatida yuzaga chiqqan deyish mumkin.

#### **Foydalangan adabiyotlar**

1. Abidoğlu, İ. (2020). *Modern Düşüncede Toplumsal Farklılık Olgusu*. İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık.
2. Açıköz, Ö. (2013). *Osmanlı Modernleşmesi*. Ankara: Elips Kitap.
3. Ahmad, F. (1999). *İttihatçılıktan Kemalizme* (F. Berktaş, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
4. Akçura, Y. (1991). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları VII. Dizi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
5. Akçura, Y. (2007). *Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
6. Aydın, S., Türkoğlu, Ö. (2009). *İttihad ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası*, F. Ergut (Der.), II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek içinde (s. 260-281). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
7. Baydur, M. (2004). *Kemalizm ve Değişen Paradigma*. İstanbul: İlk Yayınları.
8. Berkes, N. (2005). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (A. Kuyaş, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
9. Çetinkaya, Y.D. (2009). *1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik, II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek* içinde (s. 13-23). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
10. Hakyemez, Y. Ş. (2008). *Osmanlı-Türk Anayasacılığında II. Meşrutiyet Durağı*, H. Akkurt, A. Pamuk (Der.) *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet* içinde (s. 129-155). İstanbul: Pınar Yayınları.
11. Georgeon, F. (2007). *Bazı İşaret Taşları, Kemalizm ve İslam Dünyası*, İ. Gökalp, F. Georgeon (Ed.), *Kemalizm ve İslam Dünyası (1919-1938)* içinde (C. Akalın, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
12. Kaçmazoğlu, H. B. (2003). *Türk Sosyoloji Tarihi II*. Ankara: Anı Yayıncılık.
13. Karakaş, M. (2007). *Türk Ulusçuluğunun İnşası*. Ankara: Elips Kitap.
14. Karakaş, M. (2008). *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri*, H. Akkurt, A. Pamuk (Der.), *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet* içinde (s. 65-102). İstanbul: Pınar Yayınları.
15. Mardin, Ş. (1999). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
16. Millas, H. (2010). *1908 Olaylarından Yüz Yıl Sonra Rum Milletinin Rolü Nasıl Değerlendirilir?*, S. Akşin, S. Balcı, B. Ünlü (Ed.) *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde (s. 61-82). İstanbul: İş Bankası Yayınları.